

Anthropology of Pilgrimage: A Study in Pathology of Arbaeen Ceremony

Amir Hashemi Moghadam ¹ 1. Assistant Professor, Faculty of Cultural Heritage, Handicraft and Tourism, University of Mazandaran, Chalus, Iran; E-mail: moghaddames@umz.ac.ir

Article Info**Article type:**

Research Article

Article history:

Received: 2023-09-14

Received in revised form:

2023-10-04

Accepted: 2023-10-05

Published online: 2023-11-11

Keywords:anthropology of tourism,
Arbaeen, participatory
observation, pathology,
pilgrimage

ABSTRACT

Purpose-Over the past two decades, the Arbaeen ceremony has turned from a relatively simple walk carried out only by Iraqi Shia citizens into a widespread event attended by more than 25 million Shias from all over the world, including about three million Iranians. Naturally, this large amount of human presence in one place and to hold a ceremony, along with all the achievements and functions it has, also has negative unwanted consequences that can cause "damages" to the ceremony, to the participants (pilgrims) and those related to it (all Shiites and governments of Iran and Iraq). Especially when we consider that the presence of Iranians in the Arbaeen walking ceremony increased from a few thousand people to several million people in less than a decade; A growth that many people and institutions did not expect and therefore did not have the necessary preparation to face its consequences. In this article, we will first draw a general pathology of this ceremony and then analyze these injuries from the perspective of tourism anthropology.

Methodology-In conducting this research, field methods along with document and library studies have been used. In this context, the writer's experience of attending the Arbaeen ceremony and also in-depth interviews with sixty people (20 experts, 20 supporters of holding Arbaeen and 20 critics of holding Arbaeen in the current way) are placed in this direction. Several of the interviewed experts were Iraqis who were familiar with the Persian language and Iranian culture due to their years of presence in Iran. All interviews were conducted and recorded in Farsi. Then it became a text and the problems were extraction of them. These injuries were divided into categories and combined or separated several times until we finally reached the final category.

Findings-Based on the findings of this research, the major damages caused to the Arbaeen walking ceremony can be included in seven categories: governmental-administrative, cultural-social, economic, environmental, political and international damages and finally tourism. Subcategories can be found and enumerated in each of these categories, and the most important subcategories have been briefly introduced in the present study. At the end, solutions were presented to eliminate or reduce these damages. The most important solutions are the government's intervention and activity in providing the infrastructure of this ceremony (such as sanitary facilities for the length of the route or arranging vehicles for the transportation of pilgrims) and entrusting executive activities, especially in the field of organizing processions, to the public and civil sectors and avoiding government Mowkebs from making large and magnificent Mowkebs. Also, it is suggested to the civil institutions related to the Arbaeen ceremony to be more focused and active in the field of familiarizing the pilgrims with the culture of the Iraqi hosts and pilgrimage customs and avoiding behaviors contrary to the pilgrimage culture.

Cite this article: H. Moghaddam, A. (2023). Anthropology of Pilgrimage: A Study in Pathology of Arbaeen Ceremony. *Iranian Journal of Anthropological Research*, 13(24),215 -233. doi: <http://10.22059/ijar.2023.364372.459838>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <http://10.22059/ijar.2023.364372.459838>

انسان‌شناسی زیارت: مطالعه‌ای در آسیب‌شناسی مراسم اربعین

امیر هاشمی مقدم^۱

۱. استادیار گروه انسان‌شناسی، دانشکده میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، دانشگاه مازندران، چالوس، ایران. رایانامه: moghaddames@umz.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۱۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۸/۲۰

هدف- طی دو دهه گذشته، مراسم اربعین از یک پیاده‌روی نسبتاً ساده که صرفاً توسط شهروندان شیعه عراقی انجام می‌شد تبدیل به یک مراسم گسترده با حضور بیش از ۲۵ میلیون شیعه از سراسر جهان، از جمله حدود سه میلیون نفر ایرانی شده است. طبیعتاً این حجم گسترده حضور انسانی در یک نقطه و برای برگزاری یک مراسم که در کمتر جایی در جهان می‌توان نمونه مشابهش را یافت، در کنار همه دستاوردها و کارکردهایی که دارد، پیامدهای ناخواسته منفی‌ای هم دارد که می‌تواند «آسیب‌هایی» به خود آن مراسم، شرکت‌کنندگان (زائران) و منسوبان به آن (کل شیعیان و حکومت‌های ایران و عراق) وارد کند. به‌ویژه وقتی در نظر بگیریم حضور ایرانیان در مراسم پیاده‌روی اربعین طی کمتر از یک دهه از چند هزار نفر به چند میلیون نفر رسید؛ رشدی که بسیاری از افراد و نهادها انتظارش را نداشته و بنابراین آمادگی لازم برای رویارویی با پیامدهایش را نیز نداشتند. در این پژوهش بر آنیم تا ابتدا یک آسیب‌شناسی کلی از این مراسم ترسیم کرده و سپس به تحلیل مهمترین این آسیب‌ها از نگاه انسان‌شناسی گردشگری بپردازیم.

روش شناسی- در انجام این پژوهش هم از روش‌های میدانی و هم از مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای استفاده شده است. در این زمینه تجربه حضور نگارنده در مراسم اربعین و همچنین مصاحبه عمیق با شصت نفر (۲۰ نفر کارشناس، ۲۰ موافق برگزاری اربعین و ۲۰ منتقد برگزاری اربعین به شیوه کنونی) در این راستا جای می‌گیرد. شیوه نمونه‌گیری ترکیبی از تصادفی و گلوله برفی بود. ابتدا با چند نفر از دم دست‌ترین افراد هر گروه مصاحبه شد و سپس از آنان درخواست گردید چنانچه افرادی آگاه به موضوع و مناسب این پژوهش می‌شناسند معرفی کنند. چند تن از خبرگان و کارشناسان مصاحبه‌شونده، عراقی‌هایی بودند که به‌واسطه سال‌ها حضور در ایران، با زبان فارسی و فرهنگ ایرانی آشنایی داشتند. همه مصاحبه‌ها به زبان فارسی انجام و ضبط شد. سپس تبدیل به متن گردید و آسیب‌ها با تکنیک تحلیل محتوا از دل آنها بیرون کشیده شد. این آسیب‌ها در دسته‌بندی‌هایی تقسیم و چندین بار با یکدیگر ترکیب یا از یکدیگر جدا شد تا نهایتاً به دسته‌بندی نهایی رسیدیم.

یافته‌ها- بر این پژوهش، عمده‌ترین آسیب‌های وارد بر مراسم پیاده‌روی اربعین را می‌توان در هفت دسته گنجانند: آسیب‌های دولتی - مدیریتی، فرهنگی - اجتماعی، اقتصادی، محیط زیستی، سیاسی و بین‌المللی و نهایتاً گردشگری. در این میان دو آسیب بیش از بقیه به چشم می‌آید: نخست دولتی شدن اربعین که در پی برپایی موکب‌های مجلل توسط بسیاری از نهادهای دولتی، عملاً به کم‌رنگ‌تر شدن نهادها و موکب‌های مردمی در اربعین انجامیده است. دوم، تفاوت‌های فرهنگی میان زائران ایرانی با میزبانان عراقی که گاه باعث ایجاد دلخوری یا حتی تنش میان طرفین شده و کارکرد اربعین را به‌عنوان آیینی وحدت‌بخش به مخاطره می‌اندازد. در پایان نیز راهکارهایی برای برطرف شدن یا کاهش این آسیب‌ها ارائه گردید. مهمترین راهکارها مداخله و فعالیت دولت در فراهم نمودن زیرساخت‌های این مراسم (همچون سرویس‌های بهداشتی برای طول مسیر و یا سامان‌دهی وسایل نقلیه جابجایی زائران) و سپردن فعالیت‌های اجرایی، به‌ویژه در زمینه برپایی موکب‌ها به بخش مردمی و مدنی و پرهیز بخش‌های دولتی از برپایی موکب‌های بزرگ و باشکوه است. همچنین به نهادهای مدنی مرتبط با مراسم اربعین نیز پیشنهاد شده در حوزه آشنا سازی زائران با فرهنگ میزبانان عراقی و آداب زیارت و پرهیز از رفتارهای مغایر با فرهنگ زیارت بیشتر متمرکز و فعال گردند.

کلیدواژه‌ها:

اربعین، آسیب‌شناسی، انسان‌شناسی گردشگری، زیارت، مشاهده مشارکتی.

استناد: هاشمی مقدم، امیر. (۱۴۰۲). انسان‌شناسی زیارت: مطالعه‌ای در آسیب‌شناسی مراسم اربعین؛ پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران ۱۳(۲۴)، ۲۱۵-۲۳۳.

Doi: <http://10.22059/ijar.2023.364372.459838>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان.

DOI: <http://10.22059/ijar.2023.364372.459838>

مقدمه

یکی از ویژگی‌های نظام جهانی مدرن، امکان‌ها و فرصت‌های فراگیر برای سفر و جابجایی‌هایی جمعیتی به‌طور موقت یا دائمی است. در این میان، فرصت‌های سفر یکی از بسترهای اصلی توسعه گردشگری در حیطه‌های عرفی و دینی محسوب می‌شود که آمارهای جهانی بیانگر رشد فزاینده آن در دوران جدید است. حتی سفرهایی که با انگیزه‌های معنوی و مذهبی در جهان انجام می‌شود، برخلاف تصورات ابتدایی، به جای آنکه روند کاهشی داشته باشد، روند افزایشی را نشان می‌دهد (تیموتی و السن، ۱۳۹۲: ۱۳). تجربیات جهانی نیز این مدعا را تایید می‌کند. برای نمونه می‌توان به پیاده‌روی معروف کامیونو^۱ در اسپانیا اشاره کرد که میلیون‌ها زائر مسیحی را در دوران معاصر به خود کشانده است (فری، ۱۹۹۸). لذا در این دوره ما شاهد رشد سفرهای زیارتی به اشکال گوناگون در همه ادیان جهانی هستیم. یکی از این سفرهای مذهبی، سنت‌های کهن پیاده‌روی به سوی مکان‌های مقدس است که در شرایط جدید با گستره و پهنه بسیار وسیعی احیا شده و توسعه یافته است.

مراسم پیاده‌روی اربعین را نیز می‌توان در همین چارچوب دید. این مراسم اگرچه پیشینه‌ای دارد که تاریخش به همان سال واقعه کربلا باز می‌گردد، اما به‌عنوان یک آیین و مناسک همگانی تاریخ طولانی‌ای ندارد. نشانه‌هایی در دست است که از دو سده پیش برخی علمای شیعه برای روز اربعین از نجف یا دیگر شهرهای عراق با پای پیاده به کربلا می‌رفتند. در دوره حاکمیت حزب بعث این آیین رنگ و بوی سیاسی به خود گرفت که با برخورد خشن و کشتار از سوی دستگاه حکومت عراق روبرو شد (شرافت، ۱۳۹۷: ۱۴). با سرنگونی دولت صدام در سال ۱۳۸۲ خورشیدی، شیعیانی که سال‌ها آرزوی زیارت آزادانه آرامگاه امامان در کربلا و دیگر شهرهای عراق را در دل داشتند، توانستند به آرزوی خود برسند. از اواخر دهه هشتاد خورشیدی حضور ایرانیان نیز در مراسم پیاده‌روی اربعین آغاز شد و در سال‌های آغازین دهه نود خورشیدی، حالتی بسیار شتابان به خود گرفت؛ تا جایی که در آخرین آیین پیاده‌روی اربعین در سال ۱۴۰۱ حدود پنج میلیون زائر ایرانی حضور یافته بود.^۳ هرچند این شمار زیاد باعث ایجاد مشکلاتی برای زائران ایرانی در مرز شد که در سال‌های پیش در این گستره رخ نداده بود.

این حجم گسترده از حضور ایرانیان در چنین آیینی، در کنار همه نقاط قوتی که دارد (همچون: انسجام تشیع، کاهش کدورت و کینه میان مردمان کشورهای مختلف که هشت سال با یکدیگر جنگیده بودند، تجربه برخورد و ارتباط با مردمانی از سایر کشورهای مسلمان و حتی غیرمسلمان و...)، از پیامدهای منفی و آسیب‌زا نیز نمی‌توانست در امان باشد. «مناسک زیارتی با این حجم جمعیت از کشورها و فرهنگ‌های مختلف قطعاً با آسیب‌ها و انحرافات روبرو می‌شود و ممکن است سبب دشواری‌ها و از هم‌پاشیدگی وحدت مسلمانان و شیعیان شود» (تاجبخش، ۱۴۰۱: ۱۱۶). از سوی دیگر همانگونه که در آغاز اشاره شد، شمار کسانی که به سفرهای مذهبی و معنوی در جهان مدرن می‌روند، در حال افزایش است؛ افزایشی که بر پیچیدگی داستان می‌افزاید. بخش زیادی از زائران سفرهای معنوی کسانی هستند که هر چیز را در کفه عقل و منطق قرار داده و برخلاف ساحت دین که عرصه تعبد است، هر چیزی را در بوته پرسش و نقد می‌گذارند. اینها باعث شکل‌گیری مسائل اجتماعی می‌شود. هرچند بر سر تعریف مساله اجتماعی مناقشه‌های بسیاری است، اما در نگاهی انسان‌شناختی و جامعه‌شناختی می‌توان دو نوع مهم مساله اجتماعی را از هم تفکیک کرد: نخست اعمال و شرایطی که نقض هنجارها و ارزش‌های موجود جامعه تلقی شود و دیگری شرایطی که محصول جامعه است و باعث رنج و عذاب

۱. Camino: که به راه سنت جیمز یا جاده سانتیاگو نیز معروف است، همه راه‌هایی است که از اسپانیا به طرف مدفن سنت جیمز یا یعقوب حواری در شبه جزیره ایبریا می‌رسد.

۲. Frey

۳. <https://fararu.com/fa/news/573896>

روحی و ذهنی اقشار خاصی است (ایتزن، و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۳). از این چشم‌انداز، آنچه در زبان فارسی به نام آسیب‌شناسی مطرح است را می‌توان نوعی تلاش برای بازشناسی رویدادها، کنش‌ها، موقعیت‌های ناقص هنجارها و ارزش‌ها و همچنین شرایط کلانی که سبب تبعیض، رنج و بی‌عدالتی علیه برخی گروه‌ها و افراد می‌شود، دانست. به همین دلیل این پژوهش در چارچوب پارادایم مساله اجتماعی به این موضوع پرداخته است.

این آسیب‌ها و مسائل اجتماعی در بستر پیاده‌روی زیارت اربعین، اگرچه در قیاس با جمعیت میلیونی زائران اندک است، اما همین اندازه نیز گاهی خود را به شکلی بسیار برجسته و قابل توجه نشان می‌دهد. به‌ویژه با توجه به افزایش سال به سال حضور زائران ایرانی و غیر ایرانی در این مراسم، احتمال پر رنگ‌تر شدن این آسیب‌ها نیز وجود دارد که لازم است تدبیری در این زمینه اندیشید. چرا که «سلامت این منسک و مصون ماندن آن از انحراف سهم مهمی در بقای مقتدرانه تشیع و حفظ هویت شیعی داشته و دارد» (غلامی، ۱۳۹۴: ۱۲۲).

تاکنون این آسیب‌ها یا به شکل انتقادات شفاهی مطرح شده (رحمانی، ۱۳۹۷ الف: ۳۹۵) یا به شکل پراکنده در دل نوشته‌های مرتبط با اربعین (برای نمونه در دل سفرنامه‌ها). در این پژوهش تلاش می‌شود تا از منظر مسائل اجتماعی، نخست آسیب‌های عمده مراسم پیاده‌روی اربعین را شناسایی و دسته‌بندی کرده، سپس به تحلیل انسان‌شناختی برخی از این آسیب‌ها پرداخته خواهد شد.

پیشینه پژوهش

حضور میلیونی زائران ایرانی در مراسم پیاده‌روی اربعین، طبیعتاً از نگاه پژوهشگران، نویسندگان، رسانه‌ها و به‌طور کلی اهل قلم و فرهنگ به دور نمانده و هر ساله حجم قابل توجهی محصولات نوشتاری یا دیداری در این زمینه تولید می‌شود. کافی است بدانیم در تاریخ ۶ مرداد ۱۴۰۲ با جستجوی کلیدواژه «پیاده‌روی اربعین» در جستجوگر گوگل، بیش از یازده میلیون نتیجه نمایش داده شد. بیشترین حجم آثار تولیدشده درباره اربعین، سفرنامه‌های فردی و گروهی است که در برخی از آنها به‌طور حاشیه‌ای برخی مسائل مربوط به این مراسم هم بحث شده است. برای نمونه، «روایت پیاده‌روی اربعین» (روایت مردم‌شناسانه و جامعه‌شناختی از پیاده‌روی اربعین) که زیر نظر جوادی یگانه و روزخوش (۱۳۹۷) گردآوری شد، مجموعاً ۲۰ سفرنامه پژوهشی مرتبط با اربعین سال ۱۳۹۶ است که هر یک از زاویه‌ای با نگاه انسان‌شناختی یا جامعه‌شناختی به آن نگریسته‌اند. یافته‌های بیشتر مقالات این کتاب با روش مردم‌نگاری و نیز مشاهده مشارکتی گردآوری شده و نویسندگان ضمن حضور در این مراسم و ذکر چشم‌دیدهای خود، برخی از آسیب‌های این مراسم را هم مورد اشاره قرار داده‌اند.

نجاتی (۱۳۹۶) در پژوهشی با نام «آسیب‌شناسی میدانی مراسم پیاده‌روی اربعین حسینی: از زاویه فرهنگ زیارت در اسلام»، بی‌توجهی به به تفاوت‌های فرهنگی میان ملت ایران و عراق، کم‌توجهی به آداب زیارت و وجود زمینه‌ها و خطر اختلاف و نزاع میان عزاداران، ضعف سیستم آموزش زبان عربی و تمرکز بر مسیر کربلا و نجف، ترویج روحیه عجب و رجای بیش از حد، کمبود نغمه‌های مناسب و دوزبانه و وجود برخی نغمه‌های نامناسب، وجود عوامل غفلت‌زا، کمبود برنامه و نیرو برای تبلیغ کودکان، عزاداری‌های خرافی و عوامانه، نیاز به جهت‌دهی نذرها و خیرات موکب‌ها، وجود جریان‌های انحرافی، وجود برخی غذاهای تجملاتی و غذاهای فوری مضر، ضرورت تمرکززدایی از روز اربعین و ساماندهی کاروان‌های بانوان، اسراف، انباشت زباله و آلودگی محیط‌زیست را از جمله آسیب‌ها و کاستی‌های مراسم اربعین دانسته است. او این داده‌ها را بیشتر بر پایه منابع موجود درباره اربعین و همچنین تجربه حضور در این مراسم گردآوری کرده است.

مطالعه مرتبط دیگر، «آسیب‌های پیاده‌روی اربعین حسینی: بررسی جامعه‌شناختی» نام دارد که غلامرضا تاجبخش (۱۴۰۱) در دوفصلنامه شیعه‌پژوهی نوشته است. بر پایه یافته‌های او «آسیب‌هایی که پیاده‌روی اربعین را تهدید می‌کند عبارت است از: تفاوت‌ها و تعارضات فرهنگی، رقابت موکب‌های ایرانی و تخریب الگوی سنتی اربعین عراقی، آسیب‌های اجتماعی، عرفی شدن، اسراف و تبذیر، پسماندها و آلودگی محیط زیست، کم‌توجهی به واجبات دین، وجود فرقه‌های انحرافی، شکاف سنی-شیعی و دولتی شدن اربعین. همچنین ایسپا به‌عنوان مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران از سال ۱۳۹۵ نظرسنجی‌هایی را از زائران ایرانی اربعین هنگام بازگشت و ورود به خاک کشور انجام داده است که در بخشی از آنها که میزان رضایت زائران سنجیده می‌شود، می‌توان به نقاط ضعف این مراسم از نگاه زائران ایرانی پی برد.

همچنین پایان‌نامه‌های قابل توجهی تاکنون در این زمینه انجام شده است. برای نمونه رحیمی (۱۳۹۷) در پایان‌نامه خود با نام «قالب‌بندی مجدد پیاده‌روی اربعین در رسانه‌های غربی از طریق ترجمه فرهنگی: تحلیل قالب‌بندی» که با روش تحلیل محتوای اخبار و گزارش‌های ۱۰ رسانه بزرگ غربی درباره مراسم اربعین انجام شده تلاش می‌کند باز نمود رسانه‌های غربی از اربعین را در نظریه قالب‌بندی مجدد بیکر و نظریه ترجمه فرهنگی هومی بابا بررسی کند. او نشان می‌دهد برخلاف ایده رایجی که می‌گوید زیارت اربعین توسط رسانه‌های غربی جلوه داده نمی‌شود، اتفاقاً این مراسم در اخبار منفی رسانه‌های غربی از نوساخته و دوباره قالب‌بندی می‌شود و به مخاطب بی‌اطلاع به‌عنوان رویدادی خطرناک معرفی می‌شود.

شراهی (۱۳۹۷) در پایان‌نامه خود با نام «ارائه چارچوبی برای آینده‌نگری پدیده اربعین مبتنی بر رویکرد واقع‌گرایی انتقادی» با استفاده از رویکردها و روش‌های آینده‌پژوهی بر پایه‌ی نظام لایه‌ای و شناسایی رخدادهای روندها، الگوها و منطق کلی حاکم بر این مراسم، در صدد کشف و رصد آینده اربعین از گذرگاه شناخت منطق حاکم بر آن است. یافته‌های این پایان‌نامه نشان می‌دهد از یک‌سو جریان‌های رقیب در حال رصد و تلاش برای انحراف و تضعیف این پدیده هستند و از سوی دیگر اساساً فرصت‌ها و تهدیدهای دینی و مذهبی ظرفیت بالایی برای تبدیل شدن به ضد خود (فرصت به تهدید و تهدید به فرصت) دارند. در این زمینه برخی از ابعاد اربعین که به نظر فرصت می‌آیند (همچون حضور گسترده شیعیان در آن) در صورت مدیریت نادرست می‌تواند به تهدیدی علیه کلیت این مراسم تبدیل شود.

منابی (۱۳۹۶) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «تحلیل جامعه‌شناختی پیاده‌روی اربعین با تاکید بر بعد مردمی (فرصت‌ها، چالش‌ها» که داده‌هایش را با روش‌های اسنادی و همچنین میدانی (به‌ویژه مشاهده مشارکتی و مصاحبه عمیق) به دست آورده، به این موضوع پرداخته است. او همچنین برای بخش نظری کار خود نظریه کارکرد وحدت‌بخش مناسک از نگاه دورکیم و برخی دیدگاه‌های بوردیو (که البته در بخش چارچوب تئوریک مفصلاً به آنها پرداخته، اما در متن اصلی دقیقاً مشخص نیست چگونه به کار رفته است) را معرفی می‌کند. فصل چهارم این پایان‌نامه به چالش‌های مراسم پیاده‌روی اربعین اختصاص یافته که در آن دو گروه ۱- چالش‌های فرهنگی و اجتماعی (تبدیل شدن امکانات مواکب به هدف، سهل‌انگاری در اقامه نماز و دیگر احکام دینی، ترویج برخی رفتارها همچون قلیان‌کشی، حضور برخی چهره‌های سرشناس برای خودنمایی، فعالیت فرق انحرافی، تغییر ماهیت سفر اربعین و قمه‌زنی) و ۲- خدماتی و رفاهی (محدودیت زیرساخت‌های حمل و نقل در عراق، مشکلات در زمینه راهنمایی و اسکان زائران، تفاوت میان ملت ایران و عراق در کمیت و کیفیت پذیرایی و بالاخره نبود بهداشت کافی) را برشمرده است.

اما به جز مقالات و پایان‌نامه‌های فارسی، شمار نسبتاً قابل توجهی پژوهش به زبان‌های دیگر و از جمله انگلیسی نیز درباره این مراسم و آسیب‌ها و مسائل آن نوشته شده است که بسیاری‌شان نوشته نویسندگان ایرانی یا به‌طور کلی مسلمان است. برای نمونه نیکجو، شریفی، کروی و صیامیان (۲۰۲۰) در مقاله‌ای انگلیسی با عنوان «از دل‌بستگی به شخصیت مقدس تا وفاداری به مسیر

مقدس: زیارت پیاده اربعین^۱ به برخی از مواردی که در پژوهش ما به‌عنوان آسیب‌شناسایی شده است پرداخته‌اند. برای نمونه آنها اربعین را از نگاه برخی زائران به‌عنوان ابزاری برای به رخ کشیدن قدرت شیعیان به غیرشیعیان و غیرمسلمانان به تصویر کشیده‌اند. این پژوهش بر پایه مصاحبه عمیق با ۵۷ زائر ایرانی اربعین انجام شد و یکی از نویسندگان تجربه مشارکت در این پیاده‌روی و بنابراین تجربه میدانی آن را داشت. آنها در این پژوهش بیشتر از نظریات روان‌شناسی دین سود بردند که در آنها دین پناهگاهی برای افراد مضطرب است تا در آغوش آن احساس امنیت کنند.

نیکجو، رضوی‌زاده و گیوینه^۲ (۲۰۲۰) در پژوهش انگلیسی دیگری با نام «چه چیزی مسلمانان شیعه را به زیارت ناامن می‌کشاند؟ سفر ایرانیان به اربعین عراق در زمان حضور داعش»^۳ به این مراسم می‌پردازند. این پژوهش بر پایه نظریه درام اجتماعی (مناسک گذار) ویکتور ترنر و با روش مردم‌نگاری و به‌ویژه تکنیک‌های مشاهده مشارکتی و مصاحبه عمیق با زائران ایرانی انجام شده بود. بر پایه یافته‌ها، سه پدیده رخ می‌دهد که زائران اربعین را به چنین زیارت خطرناک و ناامنی جذب می‌کند: الف) تعلیق مادی‌گرایی توسط زائران. ب) رنج رستگاری؛ ۳) اثرات روانی تجمعات جمعی. البته در این پژوهش به‌طور غیرمستقیم به برخی از آسیب‌های اربعین اشاره دارند. برای نمونه تبدیل اربعین به‌عنوان بدیل مراسم حج و یا نگاه تحقیرآمیز برخی از زائران ایرانی به عراقی‌ها در این دسته جای می‌گیرد.

حاجیان و محقق (۲۰۲۳) نیز در پژوهشی با نام «عوامل مؤثر بر سلامت شرکت‌کنندگان در مراسم اجتماعات مذهبی در عراق: مروری سیستماتیک»^۴ به بررسی وضعیت بهداشتی و سلامتی زائران اربعین پرداخته‌اند. این مطالعه که بر پایه تحلیل ثانویه داده‌های گردآوری شده توسط دیگر پژوهش‌ها و نهادهای جهانی حوزه بهداشت انجام شده نشان می‌دهد خطراتی همچون تصادفات جاده‌ای، نارسایی‌های سیستم بهداشتی عراق، بیماری‌های قلبی عروقی، عفونت‌های دستگاه تنفسی (از جمله کووید-۱۹)، غذا و نوشیدنی ناسالم، عفونت‌های گوارشی (از جمله هپاتیت)، و عفونت‌های مشترک بین انسان و دام (لیشمانیوز) در مراسم اربعین تا اندازه قابل توجهی رخ می‌دهد.

در مجموع می‌توان گفت منابع موجود مرتبط با آسیب‌شناسی اربعین، از یکسو مبتنی بر نگاهی اتوپایی به اربعین (عرصه تجلی معنویت ناب شیعی از منظر معتقدان) و ظهور کنش‌ها و رویدادهای منافی با این اتوپای شیعی در این پیاده‌روی است و از سوی دیگر در نقد اقتصاد سیاسی، به کاستی‌ها و نواقص زیرساخت‌های ایران و عراق و عملکرد نهادهای کلان پرداخته شده است. هرچند در میانه این آسیب‌شناسی‌های رایج به‌عنوان هدف اصلی، نوعی تلاش برای بهبود یا ارائه راهکار هم وجود دارد. در پژوهش حاضر هم تلاش نگارنده برای بازشناسی دقیق و نظام‌مند این مسائل و آسیب‌ها در پارادایم مطالعات انسان‌شناسی گردشگری و از آن چشم‌انداز است.

روش‌شناسی

داده‌های این پژوهش بیشتر به روش مردم‌نگاری گردآوری شد. در این روش هم از داده‌های اسنادی استفاده بسیار بردیم و هم از داده‌های میدانی. بخش میدانی کار شامل مصاحبه‌های نیمه‌ساختارمند با سه گروه می‌شود: کارشناسان و خبرگان مرتبط و مطلع

¹ From Attachment to a Sacred Figure to Loyalty to a Sacred Route: The Walking Pilgrimage of Arbaeen

² Giovine

³ What draws Shia Muslims to an insecure pilgrimage? The Iranian journey to Arbaeen, Iraq during the presence of ISIS.

⁴ Factors Influencing the Health of Participants in Religious Mass Gathering Ceremonies in Iraq: A Systematic Review

درباره پیاده‌روی اربعین، موافقان برگزاری آیین اربعین و منتقدان. در واقع دو گروه اخیر را می‌توان در یک طیف تصور کرد که یک سر آن موافقان صد در صدی برگزاری مراسم اربعین به همین شکلی که اکنون در جریان است را در بر می‌گیرد و سر دیگر آن، مخالفان صد در صدی برگزاری پیاده‌روی اربعین. گروه اخیر کسانی هستند که تاکنون صدای‌شان رسماً شنیده نشده است. به دلیل غلبه رسمی نگاه موافقان تقریباً کسی تمایل ندارد انتقاد یا مخالفتش با این مراسم را آشکارا بیان کند. برخی از مصاحبه‌شوندگان این گروه نیز نگرانی‌شان از محفوظ ماندن اطلاعات‌شان نزد پژوهشگر را چندین بار یادآوری کردند.

خبرگان نیز کسانی بودند که پیش از این درباره مراسم اربعین آثار نوشتاری یا سخنرانی داشتند. از آنجا که بر پایه مطالعات اکتشافی و اسنادی اولیه مشخص شد بخش قابل توجهی از آسیب‌ها متوجه روابط میان دو کشور ایران و عراق (چه در بخش دولتی و چه در بخش مردمی و زائران) است، بنابراین با سه کارشناس و خبره عراقی نیز در این زمینه مصاحبه به عمل آمد. هر سه مصاحبه‌شونده از آنجا که زمانی طولانی در دوره صدام در ایران پناهجو بودند، زبان فارسی را خیلی خوب می‌دانستند و از سوی دیگر با مسائل ایران و فرهنگ زائران ایرانی آشنایی داشتند.

با توجه به این که در تکنیک و شیوه انجام مصاحبه نیمه‌ساختارمند یا همان مصاحبه عمیق، حد نصاب انجام مصاحبه تا آنجاست که به «اشباع نظری» برسیم (یعنی زمانی که در مصاحبه‌ها دیگر به یافته تازه‌ای دست نیابیم و یافته‌های بیان‌شده در مصاحبه‌های پیشین تکرار می‌شود)، بر پایه تجربیات پژوهشگر حدود بیست مصاحبه برای هر گروه در نظر گرفته شد که در هر سه گروه با همین تعداد به اشباع نظری رسیدیم. شیوه انجام مصاحبه‌ها در جدول شماره ۱ نمایش داده شده است:

جدول ۱: شیوه انجام مصاحبه‌ها

تعداد	شیوه انجام مصاحبه	تعداد	شیوه انجام مصاحبه
۱۲	تلگرام	۳۴	اینستاگرام
۱	حضوری	۱۰	تلفنی
۱	ایمیل	۱	واتس‌آپ
۶۰	جمع کل	۱	فیس‌بوک مسنجر

امروزه بخش زیادی از زمان افراد در اینترنت می‌گذرد و بنابراین پژوهشگران نیز روش‌های پژوهشی خود را به فضای مجازی نیز کشانده‌اند (انگروزیانو، ۱۳۹۶: ۲۰۸).

متن همه مصاحبه‌ها به صورت نوشتاری در آمد تا استخراج مقولات و دسته‌بندی‌ها آسان‌تر انجام شود. علاوه بر اینها، دو جلسه نشست هم با مسئولان ستاد مرکزی اربعین برگزار و با آنان نیز در این زمینه رایزنی شد که نکته‌های آنها در لابلای این پژوهش مورد استناد قرار گرفته است.

در کنار مصاحبه‌ها، حضور پژوهشگر در آیین پیاده‌روی سال ۱۳۹۷ و مشاهده مشارکتی در اجرای این آیین، مشکلاتی که زائران با آنها روبرو بودند و برخی آسیب‌ها در طول راه، به کمک بخش میدانی یافته‌ها آمد؛ به سخن دیگر، نقطه ثقل تحلیل‌ها و تفسیرهای این پژوهش مبتنی بر این تجربه زیسته و مشاهده مشارکتی نگارنده در پیاده‌روی زیارت اربعین است. لذا چشم‌انداز روش‌شناختی اصلی در این پژوهش هم بر مبنای مردم‌نگاری مدرن است.

یافته‌هایی که از طریق مصاحبه‌ها، مطالعات اسنادی و مشاهدات میدانی به دست آمده بود، ابتدا در مقولات و مفاهیمی جداگانه دسته‌بندی شد. در مرحله بعدی، این مقولات و دسته‌بندی‌ها در اختیار خبرگان موضوع قرار گرفت و از آنان دیدگاه‌شان در این باره پرسیده شد. به جز یک نفر که دیگر تمایلی به تداوم همکاری نداشت و پاسخی نداد، تقریباً همگی دسته‌بندی و مقولات آنرا تایید کردند. پس از این مرحله و برای اطمینان بیشتر، خبرگان موضوع به یک «بحث گروهی متمرکز»^۱ مجازی دعوت شدند تا موضوع را در حضور یکدیگر بررسی دوباره کنیم. بحث گروهی متمرکز نوعی مصاحبه گروهی است که افراد مرتبط با یک موضوع، در زمان مقرر دور هم گرد آمده و با مدیریت یک نفر به بیان دیدگاه‌شان درباره آن موضوع می‌پردازند. در این نوع مصاحبه افراد می‌توانند دیدگاه‌های دیگران را نقد یا تایید کرده و یا از دیدگاه خودشان در برابر نقد دیگران دفاع کنند. مدیر این نوع مصاحبه که «تسهیل‌گر» هم خوانده می‌شود، نقش مهمی در داخل کردن همه افراد مصاحبه‌شونده با بحث، جلوگیری از متکلم وحده شدن برخی مصاحبه‌شوندگان خوش‌صحت و همچنین پیشگیری از ایجاد تنش در میان مصاحبه‌شوندگان دارد (هاشمی مقدم، ۱۳۸۹). با توجه به امکان‌پذیر نبودن هماهنگی میان همه خبرگان، نهایتاً ۵ نفر از آنها توانستند در این نشست مجازی شرکت کنند. پس از اجماع در دسته‌بندی، به تحلیل این دسته‌ها و مفاهیم درون آنها پرداخته شد.

یافته‌های پژوهش

پیاده‌روی زیارت اربعین برای عامه شیعی به مثابه اقیانوسی معنوی هم از حیث ادراک درونی مومنان از این فضا و هم از حیث جمعیت مومنان حاضر در این فضا محسوب می‌شود که حضور یک زائر به معنای غواصی در این دریای ایمان و اقیانوس معنویت شیعی است. این موضوع ریشه‌های تاریخی وسیعی در ذهنیت شیعی دارد. شیعه همیشه در حسرت زیارت کربلا زیسته و رویای قدسی این مومنان، حضور در کنار بارگاه امام حسین بوده است (ر.ک. رحمانی، ۱۳۹۷ ب). همه این انگیزه تاریخی و بستر مساعد معاصر، در آیین‌های پیاده‌روی در دوره پسا صدام فرصت بروز و ظهور یافت. در مطالعات موجود علاوه بر این غلیان معنوی جوامع شیعی، به نقدهای آسیب‌شناختی آن و تحلیل مسایل اجتماعی درباره آن هم پرداخته شده است.

پژوهشگران آسیب‌های اربعین را به دو صورت بیان کرده‌اند: گروهی که این آسیب‌ها را در دسته‌بندی‌های مشخص ارائه کرده‌اند و گروهی که آنها را به صورت انفرادی و بدون دسته‌بندی نشان داده‌اند. در اینجا ابتدا مروری می‌کنیم بر این آسیب‌ها در منابع مکتوب و موجود و سپس با ترکیب آنها با یکدیگر و گنجاندن آسیب‌هایی که در نوشته‌های دیگران به شکل انفرادی آمده، همچنین آسیب‌هایی که از خلال مصاحبه‌ها به دست آمد و بالاخره بر پایه مشاهدات نگارنده در پیاده‌روی اربعین، تلاش می‌شود یک دسته‌بندی تازه و فراگیرتر ترسیم گردد.

آسیب‌های مراسم اربعین

نکته مقدماتی که در خوانش و تحلیل آسیب‌شناسی‌های رایج باید لحاظ کرد، اینست که در دل بیشتر آسیب‌شناسی‌هایی که تاکنون انجام شده و در بخش پیشینه پژوهش مورد اشاره قرار گرفت، نوعی نظام ارزشی در ذهن نویسنده وجود داشته که کمتر بدان اشاره شده است، نظامی از ارزش‌ها که بیانگر الگوهای اتوپیایی از آیین و جامعه مذهبی و حتی گاهی جامعه مدنی است. به همین سبب باید

^۱. focus group discussion

دقت کرد در همه آسیب‌شناسی‌ها با نوعی ارزش دآوری بین امر مطلوب و امر منفی روبرو هستیم. لذا باید در خوانش این موضوع به این اختلاف منظرهای ارزشی هم توجه داشت.

بنابراین در اینجا تلاش می‌شود ضمن استفاده از دسته‌بندی‌هایی که تاکنون دیگر نویسندگان انجام داده‌اند، دسته‌بندی و مقوله‌بندی تازه‌ای ارائه داد که دست کم دیدگاه سه گروه را پوشش دهد: ۱- نخبگان و کارشناسان حوزه اربعین؛ ۲- دیدگاه زائران اربعین (عموما موافق برگزاری اربعین) و ۳- دیدگاه غیر زائران (که عموماً منتقد و گاه مخالف برگزاری این مراسم هستند). البته این به معنای دسته‌بندی آسیب‌های اربعین بر پایه دیدگاه این افراد نیست. با این دسته‌بندی تلاش شد آسیب‌های اربعین را در چارچوب یک پدیده اجتماعی تام^۱ و تقریباً همه‌جانبه بررسی کنیم. از نگاه مارسل موس به‌عنوان مبدع این اصطلاح، «پدیده یا واقعیت اجتماعی را نمی‌توان تنها در یک بُعد مورد مطالعه قرار داد، بلکه باید از تمام ابعاد آنرا بررسی کرد» (فکوهی، ۱۳۸۱: ۱۴۳). ما تا حد ممکن تلاش می‌کنیم به این نگاه کل‌گرا و تام اجتماعی نزدیک شویم.

در یک نگاه کلی می‌توان از هفت دسته مسائل و آسیب‌ها در پیاده‌روی اربعین یاد کرد:

مسائل دولتی، مسائل فرهنگی-اجتماعی، مسائل محیط زیستی، مسائل دینی، مسائل سیاسی و بین‌المللی، مسائل اقتصادی و مسائل گردشگری؛ که در اینجا به معرفی اجمالی هر گروه می‌پردازیم. یادآوری می‌شود هر یک از این دسته‌بندی‌ها دارای گزاره‌هایی است که در مصاحبه‌ها، مشاهدات پژوهشگر و یا پیشینه پژوهش خود را نشان داده است. اما بنا به محدودیت حجم این گزارش، ضمن برشمردن گزاره‌ها، تنها برخی از شواهد این گزاره‌ها ذکر می‌شود.

جدول ۲. آسیب‌های دسته‌بندی شده اربعین و گزاره‌های هر آسیب

مهم‌ترین گزاره‌ها	انواع مسائل
ضعف زیرساخت‌ها، ناهماهنگی میان نهادهای متولی ایران، ناهماهنگی میان نهادهای دولتی ایرانی و عراقی، دولتی شدن و نمایش نقش پررنگ دولت در برگزاری اربعین، رقابت میان نهادها، ایجاد انتظار بیش از حد در میان زائران، چالش‌های امنیتی، عدم نظارت کافی بر برخی جنبه‌های مراسم و مدیریت نامناسب.	مسائل دولتی
تفاوت‌های فرهنگی، تنش‌های فرهنگی، مشکلات بانوان، رواج شایعات، انتظارات نابجا از میزبانان، انتظارات متقابل عراقی‌ها، ایرانیزه کردن اربعین، نگاه برتری‌جویانه، رقابت میان ایرانی‌ها و عراقی‌ها، رفتارهای ناپسند و کجروانه،	مسائل فرهنگی-اجتماعی

^۱. Total social fact

مهم‌ترین گزاره‌ها	انواع مسائل
الگوهای رفتاری نادرست.	
استفاده گسترده از ظروف یک‌بار مصرف، انباشت زباله‌ها در حاشیه مسیر پیاده‌روی، جاری شدن شیرابه زباله‌ها در مسیر، جمع شدن حشرات و جانوران موذی در اطراف زباله‌ها.	مسائل محیط زیستی
هزینه زیاد دولتی (از نگاه منتقدان) پوشش ناکافی هزینه‌ها (از نگاه زائران)	مسائل اقتصادی
تقابل شیعه-سنی، مجادلات میان شیعیان در مسیر، به حاشیه رفتن بنیان‌های تشیع	مسائل دینی
اثرگذاری منفی بر روابط ایران با عراق، اثرگذاری بر روابط ایران و عراق با کشورهای منطقه، تبلیغات سنگین منفی رسانه‌ای علیه سیاست‌های منطقه‌ای ایران و فرهنگ ایرانی.	مسائل سیاسی و بین‌المللی
برجسته شدن جنبه لذت‌جویانه این مراسم، انتظار امکانات فراوان و رایگان، احساس تبعیض از سوی علاقه‌مندان به مقاصد غیر زیارتی	مسائل گردشگرانه

مسائل دولتی

نخستین مسائلی که در برگزاری مراسم پیاده‌روی اربعین به چشم می‌آید، مسائل دولتی است. منظور از مسائل دولتی در اینجا آن دسته از مسائلی است که به واسطه مدیریت نامناسب و ناهماهنگی میان نهادهای دولتی مرتبط و درگیر با مراسم اربعین پیش می‌آید. این مسائل دولتی را می‌توان در چند زمینه بیشتر دید:

ضعف زیرساخت‌ها، ناهماهنگی میان نهادهای متولی ایران، ناهماهنگی میان نهادهای دولتی ایرانی و عراقی، دولتی شدن و نمایش نقش پررنگ دولت در برگزاری اربعین، رقابت میان نهادها، ایجاد انتظار بیش از حد در میان زائران، چالش‌های امنیتی، عدم نظارت کافی بر برخی جنبه‌های مراسم و مدیریت نامناسب. برای نمونه فاطمه در مصاحبه‌اش با انتقاد از نقش و حضور پررنگ دولت می‌گوید:

«اینکه تمام امکانات دولتی در ایام پیاده‌روی برای این برنامه بسیج می‌شود کل این برنامه را دارد نابود می‌کند. من اگر علاقه داشتم که در این برنامه شرکت کنم، وقتی فهمیدم که بانک‌ها و همان ارگان‌های دولتی که کمترین دستگیری در وقت نیاز از مردم خودمان نمی‌کنند، می‌روند در کربلا موبک می‌زنند و خدمات رایگان به مردم می‌دهند، کل ماجرا از نظرم رفت زیر سوال. قطعاً پشت این ماجرا یک چیزهایی مشکوک است.»

این مسئله دولتی بودن اربعین، نه تنها مورد انتقاد طرف ایرانی، بلکه مورد انتقاد عراقی‌ها نیز هست. برای نمونه ع.ط.ح جامعه‌شناس عراقی در مصاحبه‌اش اشاره به این دارد که اربعین پیش از اینکه دولت‌ها در آن دخالت کنند، به صورت خودجوش و به شیوه‌ای شگفت‌انگیز و بدون حاشیه برگزار می‌شد و نیاز به مداخله دولت‌ها نداشت.

مسائل فرهنگی - اجتماعی

بخش زیادی از مسائل دولتی که در بخش پیش بیان شد، به مسائل داخلی خود ایران مربوط است (برای نمونه، رقابت میان نهادهای) و یا در خود ایران مسئله‌آفرین است (همچون بی‌نظمی پشت مرزها). اما مسائل فرهنگی-اجتماعی عموماً (و نه لزوماً همه) در عراق رخ می‌دهد. نتیجه عمده و اصلی مسائل فرهنگی-اجتماعی، فاصله افتادن میان دو ملت و کشور ایران و عراق و بسط شکاف سوءتفاهم‌های فرهنگی و قوم‌مداری‌های افراطی در طرفین و از دست رفتن این فرصت تاریخی برای نزدیکی دو کشور، آن هم پس از جنگی هشت ساله است. این مسائل فرهنگی-اجتماعی را می‌توان در چند محور عمده دسته‌بندی کرد:

تفاوت‌های فرهنگی، تنش‌های فرهنگی، مشکلات بانوان، رواج شایعات، انتظارات نابجا از میزبانان، انتظارات متقابل عراقی‌ها، ایرانیز کردن اربعین، نگاه برتری‌جویانه، رقابت میان ایرانی‌ها و عراقی‌ها، رفتارهای ناپسند، رفتارهای کجروانه، الگوهای رفتاری نادرست و احساس تبعیض.

برای نمونه، ع.ط.ح جامعه‌شناس عراقی درباره تفاوت‌های فرهنگی میان دو ملت می‌گوید:

«اختلافات فرهنگی وجود دارد؛ مثلاً دختران ایرانی آرایش می‌کنند، در حالی که دختران عراقی آرایش نمی‌کنند در مراسم اربعین و یا برخی از ایرانی‌ها سلاقی غذایی‌شان متفاوت است و برای همین غذایی که از عراقی‌ها دریافت می‌کنند را نمی‌پسندند. یک لقمه از آن می‌خورند و بقیه را دور می‌اندازند و این برای عراقی‌ها خوشایند نیست. در فرهنگ عراقی اگر یک عراقی به مهمانانش غذا یا چای یا هر چیزی بدهد باید آن را کامل بخورد و اگر نخورد نوعی بی‌احترامی است. در حالی که من می‌دانم در ایران چنین سنتی نیست.»

مسائل محیط زیستی

حضور میلیون‌ها زائر در کشوری که سال‌ها درگیر حکومت‌های دیکتاتوری (حسن البکر و صدام)، جنگ با همسایگان (ایران و کویت)، حمله و اشغال خارجی (امریکا)، گروه‌های تروریستی (داعش)، تجزیه‌طلبی (کردستان عراق) و... بوده طبیعتاً فراتر از ظرفیت‌های این کشور است و بنابراین بحث بهداشت و مسائل محیط زیستی که در پی دارد، به چشم می‌آید. نگارنده در سراسر مسیر پیاده‌روی شاهد استفاده گسترده از ظروف یک‌بار مصرف، انباشت زباله‌ها (به‌ویژه همین ظروف یک‌بار مصرف) در حاشیه مسیر پیاده‌روی، جاری شدن شیرابه زباله‌ها در مسیر، جمع شدن حشرات و جانوران موذی در اطراف زباله‌ها و... بود که برای بسیاری از زائران نیز آزاردهنده به نظر می‌رسید.

مسائل دینی

اربعین آیین و مراسمی دینی است و بنابراین طبیعی است که بخش قابل توجهی از مسائل و چالش‌های مرتبط با آن، به همین بُعد دینی آن مربوط باشد. در روایات شیعه تأکید زیادی بر زیارت اربعین شده که هم در منابع مرتبط با پیاده‌روی اربعین و هم در مصاحبه‌ها بارها به آنها اشاره می‌شد. برای نمونه چیزی که در برخی مصاحبه‌ها و همچنین متون (همچون میرزازاده، ۱۳۹۷: ۶۵؛ غریسبان، ۱۳۹۶: ۵) به فراوانی مورد اشاره قرار می‌گیرد، روایتی است از امام حسن عسگری (ع) که زیارت اربعین را یکی از پنج نشانه شیعه مومن می‌داند. همچنین عبارت زیر از یک مصاحبه‌شونده نشان‌دهنده متداول‌ترین ثواب مورد انتظار زیارت پیاده اربعین در بین شیعیان است: «از معصومین [آئمه] روایاتی داریم که هر قدم در این مسیر [زیارت اربعین] برابر است با [اجرای] یک حج» (به نقل از نیکجو و دیگران، ۲۰۲۰: ۶). هم‌سنجی حج و اربعین (جعفری، ۱۳۹۷) گاه احساس جایگزینی اربعین به جای حج برای شیعیان را در

برخی اذهان ایجاد می‌کند که در مصاحبه‌ها مکرر مورد اشاره قرار گرفت. به‌هرحال این مراسم حتی از آسیب‌های دینی نیز مصون نمانده که مهم‌ترین آنها را می‌توان در چند محور دسته‌بندی کرد:

تقابل شیعه-سنی؛ مجادلات میان شیعیان در مسیر و به حاشیه رفتن بنیان‌های تشیع. این محور بیانگر برجسته شدن روایت‌ها و تفسیرهای مذهبی‌ای است که به جای هم‌سوئی و هم‌زیستی میان گروه‌های مختلف مذهبی، به جدایی و تفکیک آنها دامن‌بزند و نقاط افتراق را هرچه بیشتر برجسته کرده و گاه به سمت تعارض و تضاد ببرد. برای نمونه ع.ط موبداری ایرانی توضیح می‌دهد:

«طرفداران سیدصادق شیرازی تبلیغات زیادی در مسیر می‌کنند و موبداری‌ها را دارد. خیلی اوقات زوار ایرانی می‌روند با اینها مشاجره می‌کنند یا پوستر سیستانی را می‌چسبانند روی پوستر شیرازی. آنها هم البته متقابل چنین کارهایی می‌کنند و مثلاً پوستر شیرازی را روی پوستر آیت‌الله خامنه‌ای و سیستانی می‌چسبانند».

اینها به نظر می‌آید برخلاف کارکرد وحدت‌بخش اربعین باشد.

مسائل سیاسی و بین‌المللی

برای ایرانیان اهمیت نقش حاکمیت در بسط زیارت اربعین بسیار آشکار است. به همین سبب موافقان و مخالفان به این مساله اذعان دارند. هرچند موافقان آن را کارکرد درست دولت و وظیفه آن می‌دانند و مخالفان آن را نوعی کژکارکرد دولت و خروج از وظایف بدیهی‌اش. برای نمونه میرزازاده (۱۳۹۷: ۶۰) می‌نویسد: «امروزه پیاده روی اربعین تنها یک فرهنگ نیست، بلکه دارای بار و معنای سیاسی است» که یعنی از این نگاه، اربعین یک بعد سیاسی مهم هم می‌تواند داشته باشد. دولتی شدن اربعین و مسائل سیاسی این مراسم آنچنان به یکدیگر تنیده‌اند که گاه جدا کردن‌شان از یکدیگر دشوار است. اما آسیب‌های مستقیم سیاسی آیین اربعین را می‌توان در سه زیرشاخه بررسی کرد:

اثرگذاری منفی بر روابط ایران با عراق، اثرگذاری بر روابط ایران و عراق با کشورهای منطقه، تبلیغات سنگین منفی رسانه‌ای علیه سیاست‌های منطقه‌ای ایران و فرهنگ ایرانی.

در این زمینه حتی مسئولان ارشد ستاد مرکزی اربعین نیز در گفتگو با پژوهشگر به این مسئله اشاره کرده و یکی از آسیب‌های مهم در حوزه فرهنگی اربعین را تبدیل کردن این مراسم به کنش سیاسی می‌دانند. به باور آنها اربعین در نظر رهبری یک پدیده تمدنی است که حاوی سبک زندگی و عناصر هویت‌بخش است. اما بعضاً دستگاه‌هایی در سطوح میانی تمایل دارند تا اربعین را به یک کنش سیاسی تبدیل کنند که این رفتار، خط مشی کلی نظام نیست. از سوی دیگر به گفته همین اعضای ستاد مرکزی اربعین، برخی از رفتارهای سیاسی طرف ایرانی نتیجه عکس می‌دهد و دلیل آن نیز، نا‌آشنایی ایرانی‌ها با دیدگاه‌های سیاسی در عراق است. برای نمونه در حالی که برخی ایرانیان اربعین را فرصتی برای دفاع از فلسطین می‌دانند، عراقی‌ها عموماً با اینگونه فعالیت‌ها مخالفند؛ چرا که فلسطینی‌ها جزو اصلی‌ترین حامیان صدام بودند. همچنین برخی از همین گروه‌های فلسطینی مسئول آموزش نظامی اعضای داعش بودند. چه حکومت صدام و چه گروه داعش به فعالیت‌های شیعه‌ستیزشان معروفند و بنابراین طبیعی است که شیعیان عراقی دل خوشی از فلسطینی‌ها نداشته و از فعالیت ایرانی‌ها در دفاع از فلسطینی‌ها در مراسم اربعین ناخرسند باشند. ضمن آنکه عراقی‌ها به‌طور کلی اربعین را بیش از آنکه یک مراسم سیاسی بدانند، مراسمی دینی می‌بینند.

مسائل اقتصادی

جمعیت چند میلیون زائران ایرانی که هر سال به اربعین می‌روند، طبیعتاً اقتصاد کشور را نیز به میزان قابل توجهی درگیر می‌کنند. از همین رو همه‌ساله موعد اربعین که می‌رسد، مسائل اقتصادی گره‌خورده به اربعین هم دوباره مطرح و در رسانه‌های عموماً بیرون از ایران و نیز شبکه‌های اجتماعی داغ می‌شود. به طور کلی مسائل اقتصادی مرتبط با اربعین را می‌توان در دو دسته کاملاً متضاد گنجانند: از نگاه منتقدان که باور دارند جمهوری اسلامی سرمایه‌کشور را برای مراسم اربعین هزینه می‌کند و از نگاه زائران که باور دارند جمهوری اسلامی باید برای این مراسم هزینه بیشتری کند. برای نمونه در حالی که در یک سوی ماجرا امثال ا.م می‌گویند: «مخارجی که برای برگزاری آن صرف می‌شود با شرایط داخلی و اقتصادی کشور تناقض داشته و هم‌خوانی ندارد و همین مسئله نوعی چند دستگی حتی در طبقه مذهبی‌ها هم ایجاد کرده و به مرور بازخورد منفی آن وسیع‌تر خواهد شد»؛ در سوی دیگر گروهی از زائران به‌واسطه انتظارات ایجادشده از طریق تبلیغات صدا و سیما و... باور دارند دولت باید برای آسایش زائران ایرانی بیشتر هزینه کند تا مخارج این سفر کمتر شود.

مسائل گردشگری

یکی از دلایل جذابیت پیاده‌روی اربعین، بعد سیاحتی آن است (مظاهری، ۱۳۹۷: ۲۰۶). برای بسیاری از ایرانیان سفر «خارج از کشور» صرفاً با بیرون رفتن از مرز کشور بروز می‌یابد و این سفر خارج از کشور فی‌نفسه مهم است (هاشمی مقدم، ۲۰۲۱). اما همین انگیزه‌ها و زمینه‌های گردشگرانه اربعین نیز آسیب‌هایی دارد. برجسته شدن جنبه لذت‌جویانه این مراسم، انتظار امکانات فراوان و رایگان، احساس تبعیض از سوی علاقه‌مندان به مقاصد غیر زیارتی و... برخی از مهمترین آسیب‌هاست. م.ر.م جامعه‌شناس در این زمینه در پاسخ به پژوهشگر می‌گوید:

«به‌عنوان مثال در تجربه شخصی، به افراد زیادی برخورد کردم که صرفاً به دلیل تبلیغات زیاد و از سر کنجکاوی یا هوس تجربه‌ای متفاوت به سفر اربعین آمده بودند. این افراد عموماً به جنبه‌های تفریحی سفر توجه داشتند. از جمله تست غذاهای متنوع، رقابت بر سر کسب غذای بهتر، میوه، فضای خواب و... در ابتدا عرض کردم یکی از ویژگی‌های خاص سفر اربعین، اجتماع مملو از تعامل گرم نابرابر است [ایثار، از خودگذشتگی، بخشش و...]. آسیب مزبور می‌تواند این ویژگی را تحت تاثیر قرار دهد».

نگارنده شاهد بود چگونه این نگاه گردشگرانه برخی زائران ایرانی آنان را به سوی موبک‌های پر زرق و برق‌تر و با امکانات بیشتر که تقریباً در انحصار نهادهای دولتی ایرانی بود می‌کشاند؛ امری که مایه دلخوری موبک‌داران عراقی می‌شود که خود را در رقابتی نابرابر با موبک‌های ایرانی می‌بینند.

آسیب‌های بالقوه پیش‌روی اربعین

همانگونه که در آخرین دسته از مسائل مبتلا به مراسم اربعین اشاره شد، این مراسم را می‌توان بخشی از گردشگری دینی به شمار آورد و شمار قابل توجهی از آسیب‌ها و مسائل این مراسم را می‌توان در چارچوب این دیدگاه بررسی کرد. ادعای پژوهش حاضر اینست که آسیب‌هایی که به شکل تغییرات در مراسم اربعین به وجود آمده، در موارد متعددی ناشی از وضعیتی است شبیه مفهوم کالایی شدن فرهنگ؛ البته با یک تفاوت مهم در منافع حاصل از کالایی شدن. در بحث کالایی شدن فرهنگ، فرهنگ بومی مقصد تمداً به شیوه‌ای تغییر می‌کند که بیشتر مورد پسند گردشگران واقع شده و بتوان از آن سود اقتصادی بیشتری به دست آورد؛ در حالی که در مراسم اربعین بسته به افراد و گروه‌ها، این سود می‌تواند اقتصادی باشد یا نباشد. برای بخش قابل توجهی از زائران این

سود اقتصادی است، آنجا که به امید هزینه کمتر و دریافت خدمات رایگان و بعضاً با نگاهی کاملاً گردشگرانه به این مراسم می‌روند. اما در سوی دیگر، نهادهای دولتی، نیمه‌دولتی و خصوصی نه تنها دستاورد مادی از این مراسم ندارند، بلکه برای رونق هرچه بیشتر آن هزینه‌های مادی فراوانی نیز متحمل می‌شوند. در این زمینه یکی از اهداف برگزارکنندگان این آیین، جلب رضایت هرچه بیشتر زائران اربعین است تا بدین وسیله بتوانند زائران بیشتری را به این مراسم بکشانند؛ چیزی شبیه مفهوم «نگاه خیره» که پس از اوری^۱ (۱۹۹۰) در ادبیات گردشگری جایگاه ویژه‌ای یافت. البته این تلاش برای مشارکت حداکثری شیعیان و به‌ویژه ایرانیان در این مراسم، پیامدها و آسیب‌های جدی‌ای در پی دارد؛ از جمله: رقابت میان برخی نهادها برای داشتن موب‌هایی بزرگ‌تر و با امکانات بیشتر در بخش آسیب‌های دولتی؛ ایرائیزه کردن/شدن اربعین در بخش آسیب‌های فرهنگی؛ تقابل با جهان اهل تسنن از یک‌سو و رقابت و تقابل میان برخی جریان‌های تشیع از سوی دیگر، همچنین به حاشیه رفتن بنیان‌های تشیع که خود را در برخی موارد و مسائل همچون رزومه‌سازی از اربعین برای افراد و نهادها نشان می‌دهد، در بخش آسیب‌های دینی؛ تقابل با برخی کشورهای همسایه که اگرچه در بحث تقابل با جهان اهل سنت می‌توان آنرا به شیوه‌ای دیگر دید، اما در بخش آسیب‌های سیاسی و بین‌المللی شاهد تقابل طرف مقابل برای خنثی‌سازی این تبلیغات هستیم؛ تقابل ناخواسته با ایرانیان غیرمذهبی که نسبت به این هزینه‌کرد از سرمایه‌های کشور ناراضی‌اند در بخش اقتصادی؛ و تقابل ناخواسته مشابه با ایرانیان غیرمذهبی که خواهان امکانات مشابه برای سفرهای خارجی غیرمذهبی هستند در بخش گردشگری، نشان می‌دهد این آیین با تغییرات سریعی که در کمتر از دو دهه به خود دیده، دارد از بنیان‌های تاریخی و دینی خود، یعنی چیزی که شاید بتوان آنرا «اصالت» اربعین نامید، تغییر می‌کند.

بخشی از آسیب‌های اربعین به رقابت‌هایی میان نهادها با یکدیگر، میان جریان‌های تشیع و تسنن، درون جریان‌های تشیع، و حتی میان برخی افراد و مدیران باز می‌گردد. برای نمونه به نظر می‌آید یک رقابت پنهان و زیرپوستی میان نهادهای دولتی ایران شکل گرفته که برای عقب نیفتادن از یکدیگر، بسیاری از این نهادها خود را ملزم به حضور و مشارکت در اربعین و داشتن موب‌کرده‌اند. در این راه گاه با پرداخت‌های نقدی به صاحبان عراقی زمین یا ساختمان موب‌ک، باعث شکل‌گیری چشم‌داشت‌های مادی در آنها می‌شوند (پویافر، ۱۳۹۷: ۲۸۰). م.ش کارشناس مسائل عراق از اینکه بسیاری از نهادهای دولتی واقعا بی‌ربط به این قضایا هم موب‌کرده‌اند راه‌اندازی کرده‌اند انتقاد می‌کند. مظاهری (۱۳۹۷: ۲۳۴) نیز می‌نویسد: «کیفیت حضور این سازمان‌ها [ای ایرانی] در اربعین به گونه‌ای است که نشان از نوعی چشم و هم‌چشمی و رقابت در تبلیغ خود با ارائه‌ی خدمات بیشتر و متنوع‌تر به زائران دارد». م.ر.م جامعه‌شناس هم در این زمینه می‌گوید: «طبق رویه کارهای دولتی در ایران، در برپایی موب‌ک هم سازمان‌ها رقابت دارند در کسب عنوان بزرگ‌ترین و...». یکی از دلایل این رقابت‌ها، بیشتر دیده شدن جهت کسب مشروعیت برای بالا رفتن از پلکان قدرت توسط برخی مدیران است؛ «بالاخص [برخی] مدیران ایرانی که نهادهای‌شان را مجبور می‌کنند از بودجه بیت‌المال، در عراق موب‌ک بزنند» (رحمانی، ۱۳۹۷ الف: ۴۲۱).

گاه برخی از این مدیران حضور خود در اربعین را دست‌مایه‌ای قرار می‌دهند برای بالا رفتن از این پلکان قدرت. در این زمینه برخی مصاحبه‌شوندگان و حتی کارشناسان اشاره داشتند که اربعین در حال تبدیل شدن به رزومه برای برخی افراد است تا بتوانند با آن برای خود پلکانی درست کرده و مدارج پیشرفت اداری در نظام را طی کنند. ح.ج جامعه‌شناس، ذکر «توفیق حضور در راهپیمایی اربعین سال جاری»^۲ در رزومه ارائه‌شده به مجلس شورای اسلامی از سوی وزیر پیشنهادی آموزش و پرورش را نمونه‌ای از استفاده

^۱. Urry

^۲ <https://www.entekhab.ir/fa/news/648070>

ابزاری از پیاده‌روی اربعین می‌داند که آنرا از اهداف اصلی‌اش دور کرده و باعث ایجاد دو گروه در جامعه، یعنی کسانی که اربعین رفته و بنابراین از امتیازش در آینده ممکن است استفاده کنند و کسانی که اربعین نرفته‌اند، می‌داند. در برخی از دیگر مصاحبه‌ها (همچون ص.م) نیز به این استفاده ابزاری از اربعین برای دو دسته‌سازی مردم و مزیت استخدامی حضوری در اربعین اشاره شده بود. هیچ نشانه رسمی‌ای تاکنون از وجود مزیت استخدامی برای زائران اربعین یافت نشده است، اما برخی رفتارها -مانند رزومه‌سازی وزیر آموزش و پرورش- زمینه‌ساز چنین تصورات و فرضیاتی است. مدیران ستاد اربعین نیز در گفتگو با پژوهشگر به حضور سرزده برخی از مدیران دولتی در مراسم اربعین که به دلیل مسائل امنیتی، در جریان و فرایند مراسم اخلاص ایجاد می‌کند و نظم عادی آنرا به هم می‌زند، انتقاد می‌کنند. این موضوع از دو جنبه مورد نقد قرار گرفته است: از یکسو ناقض هنجارها و ارزش‌های مذهبی شیعی از سوی مومنان بوده و از سوی دیگر ناقض قواعد بوروکراتیک و سازمان‌مند در اجرای امور است. به همین سبب در هر دو سطح، دال بر نوعی مساله اجتماعی آسیب‌گونه به شمار می‌آید.

در کنار معضل بالا و در آسیبی دیگر، به نظر می‌آید مراسم اربعین علی‌رغم ظاهر دینی خود، هم به‌صورت ناخواسته از سوی زائران میلیونی‌اش و هم به‌صورت خودخواسته از سوی برخی شیعیان تندرو به عرصه‌ای برای نشان دادن قدرت و شمار فراوان شیعیان تبدیل شده است. البته شاید تا حدی هم نتوان جلوی این رویه رقابت میان گفتمان‌ها و نهادهای مختلف در این بستر آیینی فراملی را گرفت. شیعه به‌عنوان اقلیتی در جهان اسلام که تنها در سه کشور از بیش از پنجاه کشور مسلمان، اکثریت جمعیت ساکنان را در اختیار دارد (ایران، عراق و جمهوری آذربایجان) اکنون در پیاده‌روی اربعین احساس قدرت و نمایش هویتی خود را پیدا کرده است. هاشم‌جین و خانقاهی (۲۰۲۰) توضیح می‌دهند که چگونه رسانه‌های رسمی ایران از زیارت اربعین برای بهبود همبستگی فراملی شیعیان بهره می‌برند. این نوع تقدیس رسمی را می‌توان به اجتماعات ایدئولوژیک و احراز هویت سرد اشاره کرد (به نقل از نیکجو، رضوی‌زاده و گیوینه، ۲۰۲۰: ۶۲۳).

این حرکت و تاکید بر هویت شیعه، خواه ناخواه به تقابل با اهل سنت منجر می‌شود؛ انگونه که میرزازاده (۱۳۹۷: ۷۱) ظاهراً با نگاه ایدئولوژیک بیان می‌کند: «پیاده‌روی اربعین با پیوند زدن عصاره مکتب تشیع، یعنی غدیر (ولایت)، عاشورا (شهادت) و ظهور (امامت) یادآوری تقابل ایدئولوژیک شیعه با اهل سنت است». در چندین مصاحبه هدف نهادهای دولتی و به‌ویژه صدا و سیما از تبلیغ گسترده و دعوت ایرانیان به حضور پرشور در راهپیمایی اربعین، همین قدرت‌نمایی برای جهان اهل سنت، کشورهایی که رهبری معنوی سنی‌ها را به دوش دارند (به‌ویژه عربستان) و حتی کشورهای متخاصم غربی عنوان شده است. مطالعات پیشین نیز این ادعا را تایید می‌کنند. برای نمونه گاه در مسیر پیاده‌روی شعارهایی علیه عربستان نصب می‌شود (حسینی هاشم‌زاده، ۱۳۹۷: ۳۸۸). اصولاً طرح ایده حج شیعی در زیارت اربعین در برابر حج عربستان سعودی، نمودی از این رقابت و تقابل است.

البته به جز امکان افزایش تقابل میان شیعه و سنی، پیاده‌روی اربعین امکان افزایش تقابل میان دیدگاه‌های درون شیعه را هم دارد. «در زیارت اربعین شاهد دشمنی خونین میان گروه‌های مختلف شیعی هستیم؛ مثلاً جدال و دشمنی میان طرفداران اسلام سیاسی با هواداران اسلام سکولار» (نصراوی، ۱۳۹۹: ۱۴۱ به نقل از امین، ۱۳۹۵). این اختلافات گاه پای پلیس عراق را نیز به میان می‌کشد. برای نمونه در کربلا بر روی دیوار مدرسه‌ای تصویر آیت‌الله شیرازی نصب بود که عده‌ای جوان متعصب ایرانی آنرا پاره کرده و تصویر آیت‌الله خامنه‌ای را به جایش نصب کردند. طرفداران آیت‌الله شیرازی هم از مدرسه بیرون آمده و تصویر آیت‌الله خامنه‌ای را پاره کردند. کار به زد و خورد و بازداشت جوانان ایرانی توسط پلیس عراق کشید (غلامی، ۱۳۹۴: ۱۲۶). این در حالی است که بر پایه گفته مسئولان ستاد اربعین، آیت‌الله خامنه‌ای شخصا دست‌خط برای این ستاد فرستاده و افراد مسئول و

مرتبط را از توزیع یا چسباندن تصاویر خود در مراسم اربعین منع نموده است. با این همه برخی اشخاص و گروه‌های افراطی فراتر از دستورالعمل‌ها رفتار می‌کنند.

این خطر استفاده ابزاری از اربعین را برخی از پاسخگویان به «سوءاستفاده» تعبیر کرده‌اند و آنرا از علل انتقاد خود به کلیت این مراسم یا مشارکت نکردن در آن می‌دانند. برای نمونه خانم زرخ می‌گوید:

«به‌عنوان کسی که در یک خانواده مذهبی بزرگ شده، با کلیت این طرح پیاده‌روی اربعین موافقم، اما یک نقدهایی هم به آن دارم. اولی اینکه احساس می‌کنم اگر این وسط بخواهد سوءاستفاده شود از اعتقادات مذهبی من، دوست ندارم شرکت کنم».

نکته قابل توجه اینکه گاهی حتی در کالایی شدن فرهنگ، تقدس یک پدیده یا سنت فرهنگی می‌تواند باعث مقاومت در برابر کالایی شدن آن شود. برای نمونه، هاشمی مقدم (۲۰۱۹) نشان داده تقدس و جنبه معنوی یک مراسم می‌تواند از کالایی شدن آن پیشگیری کند و حتی جامعه بومی با چشم‌پوشی از سود حاصل از گردشگری، از ورود گردشگران به مراسم آیینی خود جلوگیری کنند تا به فرهنگ‌شان خدشه وارد نشده و اصالت آن حفظ شود. برای نمونه اهالی روستای اسک در مازندران سال‌هاست مانع از حضور گردشگران در مراسم «برف‌چال» و «زن‌شاهی» خود در نیمه اردیبهشت‌ماه می‌شوند؛ چرا که رد پای اشخاص مذهبی همچون امام‌زاده‌ها نیز در پیشینه اساطیری این مراسم دیده می‌شود، در حالی که گردشگرانی که در این مراسم شرکت می‌کردند، حرمت آنرا نگاه نمی‌داشتند. اما در مراسم اربعین و علی‌رغم درجه تقدس بالای آن نزد شیعیان، «ابزاری شدن اربعین» اگرچه از سوی شخصیت‌ها و نهادهای برجسته نظام نفی شده، اما خطر گسترش آن از سوی گروه‌های میانی ذی‌نفع احساس می‌شود و باید نسبت به آن هشیار بود. شاید مقایسه دو مراسم «برف‌چال» در روستای اسک و اربعین در عراق نشان دهد مردمی بودن یک رسم و مداخله حداقلی نهادهای دولتی توان حفظ اصالت و تعادل در آن مراسم را بهتر و بیشتر دارد. یعنی در حالی که در مراسم روستای اسک، مدیریت و سامان‌دهی امور بر دوش خود اهالی است، مدیریت مراسم اربعین را نهادهای دولتی و حاکمیتی بر عهده گرفته‌اند و همچون مراسم آلارد در باسک اسپانیا که نهادهای دولتی آنرا به سوی کالایی شدن کشاندند و اصالت خود را از دست داد (گرین‌وود،^۱ ۱۹۷۷)، با خطر دور شدن از اصالت خود روبروست.

در همین راستا، برخی از پژوهشگران حوزه زیارت و گردشگری دینی نیز پیشنهاد می‌کنند نهادهای دینی در سفرهای زیارتی نقش چندانی نداشته باشند. برای نمونه تیموتی و السن (۱۳۹۲: ۱۶) اشاره دارند به اینکه ویژگی جهان جدید (به تعبیر آنها پست مدرن) اینست و رواج اشکال دین شخصی مردم را به سفر به آن دسته زیارتگاه‌هایی ترغیب می‌کند که کمتر به ساختارها و نهادهای دینی و مذهبی وابسته است. دست کم این احساس در میان گروه‌هایی از مردم و کارشناسان ایجاد شده که بخش‌های حاشیه‌ای اربعین در حال پررنگ‌تر شدن و اهداف و اصالت آن در حال به حاشیه رفتن است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش نشان داده شد که مراسم پیاده‌روی اربعین سالانه بیش از بیست میلیون زائر از سراسر جهان و حدود سه میلیون زائر از ایران را به سوی خود می‌کشاند. همچنین به این نکته اشاره شد که طبیعتاً برگزاری یک مراسم در چنین حجم و گستره‌ای و در کنار همه پیامدها و کارکردهای مثبتی که دارد، می‌تواند پیامدهای ناخواسته منفی‌ای نیز داشته باشد. این پژوهش ابتدا این پیامدها و آسیب‌های منفی را بر پایه منابع موجود، مشاهدات میدانی پژوهشگر و همچنین مصاحبه‌هایی که با سه گروه خبرگان این موضوع،

^۱. Greenwood

موافقان مراسم اربعین و منتقدان شیوه کنونی برگزاری اربعین به دست آورد و در هفت گروه دسته‌بندی کرد: آسیب‌های مدیریتی، فرهنگی-اجتماعی، محیط زیستی، اقتصادی، دینی، سیاسی و بین‌المللی، و بالاخره گردشگرانه.

آنچه تقریباً در همه این دسته‌ها به چشم می‌خورد، دور شدن این مراسم از اهداف درون‌دینی، اصالت آیینی و شیوه برگزاری سنتی آنست. این مسئله تقریباً خود را در همه دسته‌ها به‌طور آشکار و پنهان نشان می‌دهد. برای نمونه حضور پررنگ نهادهای دولتی در برخی زمینه‌ها همچون برپایی موبک، مردمی بودن این مراسم را به چالش می‌کشد (آسیب‌های مدیریتی)؛ آرایش برخی بانوان هنگام پیاده‌روی یا انتظارات بیش از حد زائران از میزبانان عراقی با آداب زیارت در تضاد است (آسیب‌های فرهنگی-اجتماعی)؛ آلوده نمودن محیط حتی در حالت طبیعی هم مخالف دستورات اسلام است، چه رسد به مسیر رسیدن به کربلا (آسیب‌های محیط زیستی)؛ انتظارات برخی زائران برای پرداخت هزینه‌های بیشتر از سوی دولت هدف زیارت را به نوعی به چالش می‌کشد؛ مجادلات میان گروه‌های شیعی در طول مسیر با کارکرد وحدت‌بخشی اربعین منافات دارد؛ برخی شعارها یا فعالیت‌های زائران علیه دولت‌های اهل سنت منطقه به وحدت مسلمانان آسیب می‌رساند و بالاخره نگاه گردشگرانه به اربعین عملاً بحث زیارت و آداب آنرا به حاشیه می‌راند.

برای همه این موارد در اینجا می‌توان به‌صورت قراردادی و در برابر مفهوم «کالایی شدن فرهنگ» که در ادبیات انسان‌شناسی گردشگری رایج است، عبارت «ابزاری شدن اربعین» را به کار برد. البته با توجه به گستردگی حضور زائران و اندک بودن شمار کسانی که چه در نهادهای دولتی و چه به‌صورت شخصی اربعین را وسیله و ابزاری می‌بینند برای رقابت درون نهادی، ارتقاء شغلی، تجربه سفر رایگان و...، شاید هنوز زود باشد با قطعیت از وجود پدیده‌ای به‌نام «ابزاری شدن اربعین» سخن گفت؛ به‌ویژه وقتی در نظر بگیریم مسائل و آسیب‌ها هنگامی صورت اجتماعی به خود می‌گیرند که گسترده شده و در مقیاس قابل توجهی رواج یافته باشند. اما نمی‌توان خطر گسترده‌تر شدن و رواج آن در آینده را نادیده گرفت. این ابزاری شدن در بسیاری موارد گرچه مورد تایید نهادهای رسمی همچون ستاد اربعین نیست، اما برخی نهادها و افراد به‌صورت فراقانونی آنرا وسیله‌ای کرده‌اند برای رسیدن به اهداف خود. در این زمینه اگرچه برخلاف کالایی شدن فرهنگ، در اینجا گاهی بحث اقتصادی در میان هست (به‌ویژه برای زائرانی که به دنبال سفرهای کم‌هزینه‌ترند) و گاهی در میان نیست (به‌ویژه برای نهادهایی که برای اهداف خاص خود در مراسم اربعین هزینه‌های قابل توجه می‌کنند)، اما همچون کالایی شدن فرهنگ شاهد تغییر و دگرگونی هرچند اندک در فرهنگ مقصد برای اهدافی عموماً غیرفرهنگی هستیم.

یکی از دلایل این ابزاری شدن را می‌توان در دولتی شدن اربعین دید. مراسمی که تا دو دهه پیش کاملاً خودجوش برگزار شده و سامان‌دهی آن بر دوش مردم میزبان بود، با ورود و دخالت بیش از اندازه برخی نهادهای دولتی که در بیشتر موارد از روی حسن نیت خواهان سامان‌دهی بیشتر و ارائه امکانات بیشتر برای این مراسم بودند، به برخی حاشیه‌ها و آسیب‌ها آلوده شد. بنابراین به نظر می‌آید احتمالاً با کاسته شدن رنگ و بوی دولتی این مراسم و بازگرداندن مدیریت سامان‌دهی آن به گروه‌ها و نهادهای مردمی واقعی، مراسم اربعین بیشتر به اصالت خود بازگشته و از ابعادی که خطر ابزاری شدن این مراسم را در پی دارد، کاسته شود. همانگونه که پیش از این اشاره شد، برخی پژوهشگران بر این باورند مردم جهان میل و تمایل به زیارت از جاهایی دارند که دولت‌ها نقش کمتری در اداره‌شان داشته باشند. چرا که در این شرایط مردم خود را موظف به مدیریت، سامان‌دهی و اجرای هرچه بهتر آیین‌های مرتبط با زیارت می‌بینند. در واقع ظرفیت مردمی این مراسم می‌تواند عاملی بازدارنده در دور شدن این آیین از اصالت خود شود.

البته در میان مصاحبه‌ها بارها به لزوم ایفای نقش دولت‌ها در سامان‌دهی برخی امور (همچون حمل و نقل، بهداشتی-درمان، توسعه زیرساخت‌ها و...) اشاره شده بود که نافی عدم مداخله نهادهای دولتی در برخی زمینه‌ها همچون برپایی موبک نیست. در این زمینه پیشنهاد می‌شود همه این فعالیت‌های مرتبط با حوزه دولت زیر نظر ستاد اربعین متمرکز شود تا از برخی آسیب‌ها همچون

رقابت، تجمع خدمات در برخی حوزه‌ها و کمبود در برخی از دیگر حوزه‌ها خودداری شود. به‌ویژه اینکه این ستاد به‌واسطه اشراف بیشتری که روی ابعاد این مراسم دارد، خود جزو منتقدان برخی از رفتارها و فعالیت‌های آسیب‌زای نهادهای دولتی است. بدین شکل، امکان دستاویز قرار گرفتن اربعین از سوی جریان‌ها و افراد فرصت‌طلب کاهش می‌یابد.

اعلام

این پژوهش برگرفته از بخشی از طرح پژوهشی است که نگارنده در نیمه دوم ۱۴۰۱ و بهار ۱۴۰۲ به سفارش «گروه بررسی‌های راهبردی میراث» درباره «آسیب‌شناسی مراسم پیاده‌روی اربعین ایرانیان» انجام داد. انتشار این نوشتار با کسب اجازه از آن نهاد انجام می‌شود.

منابع

- انگروزینو، مایکل (۱۳۹۶). *درآمدی بر مردم‌نگاری*. برگردان جبار رحمانی و محمد رسولی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- ایسپا: مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (۱۳۹۵). *گزارش نظرسنجی بررسی نگرش شرکت‌کنندگان در راهپیمایی اربعین حسینی*. منتشر نشده.
- ایسپا: مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (۱۳۹۶). *گزارش نظرسنجی بررسی نگرش شرکت‌کنندگان در راهپیمایی اربعین حسینی*. منتشر نشده.
- ایسپا: مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (۱۳۹۷). *گزارش نظرسنجی بررسی نگرش زائران ایرانی شرکت‌کننده در پیاده‌روی اربعین حسینی: موج چهارم*. منتشر نشده.
- ایسپا: مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (۱۳۹۸). *گزارش نظرسنجی بررسی نگرش زائران ایرانی شرکت‌کننده در پیاده‌روی اربعین حسینی: موج پنجم*. منتشر نشده.
- ایسپا: مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (۱۴۰۱). *گزارش نظرسنجی بررسی نگرش زائران ایرانی شرکت‌کننده در پیاده‌روی اربعین حسینی: موج ششم*. منتشر نشده.
- ایتزن، دی استنلی و دیگران (۱۳۹۶). *مسائل اجتماعی از دیدگاه انتقادی*. ترجمه هوشنگ نایی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- پویافر، محمدرضا (۱۳۹۷). *حیران در مسیر، وامانده در خود*. *روایت پیاده‌روی اربعین: روایت مردم‌شناسانه و جامعه‌شناسانه از پیاده‌روی اربعین و آیین جاماندگان ۱۳۹۶*. تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران. ۲۹۵-۲۳۷.
- تاجبخش، غلامرضا (۱۴۰۱). *آسیب‌های پیاده‌روی اربعین حسینی: بررسی جامعه‌شناختی، دوفصلنامه شیعہ پژوهی*. ۸: ۱۱۴-۱۳۷.
- تیموتی، دالن و دانیل السن (۱۳۹۲). *گردشگری و سفرهای زیارتی*. گردشگری، دین و سفرهای معنوی. ترجمه محمد قلی‌پور و احسان مجیدی‌فرد. تهران: جامعه‌شناسان. ۳۰-۱۳.
- جعفری، جواد (۱۳۹۷). *تاملی در مقایسه زیارت کربلا با حج و عمره*. فصلنامه فرهنگ زیارت. ۳۵: ۲۴-۷.
- جواد یگانه، محمدرضا و روزخوش، محمد (۱۳۹۷). *مقدمه ویراستاران علمی*. *روایت پیاده‌روی اربعین: روایت مردم‌شناسانه و جامعه‌شناسانه از پیاده‌روی اربعین و آیین جاماندگان ۱۳۹۶*. تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران. ۸-۱.
- حسینی هاشم‌زاده، داود (۱۳۹۷). *روایتی اجتماعی از پیاده‌روی اربعین*. *روایت پیاده‌روی اربعین: روایت مردم‌شناسانه و جامعه‌شناسانه از پیاده‌روی اربعین و آیین جاماندگان ۱۳۹۶*. تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران. ۳۹۰-۳۴۳.
- رحمانی، جبار (۱۳۹۷ الف). *مینباتوری از تشیح*. *روایت پیاده‌روی اربعین: روایت مردم‌شناسانه و جامعه‌شناسانه از پیاده‌روی اربعین و آیین جاماندگان ۱۳۹۶*. تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران. ۴۴۸-۳۹۱.

- رحمانی، جبار (۱۳۹۷ ب). تشیع پساصدام و پایان سندرم حسرت جغرافیای مقدس در تشیع: جامعه شیعی به مثابه جامعه‌ای در فراق. *پیاده‌روی اربعین: تاملات جامعه‌شناختی*. به کوشش محسن حسام مظاهری. تهران: آرما.
- رحیمی، محبوبه (۱۳۹۷). *قالب‌بندی مجدد پیاده‌روی اربعین در رسانه‌های غربی از طریق ترجمه فرهنگی: تحلیل قالب‌بندی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران: دانشکده زبان‌ها و ادبیات خارجی.
- شرافت، نعیم (۱۳۹۷). روزگار مشائیان کربلا. *روایت پیاده‌روی اربعین: روایت مردم‌شناسانه و جامعه‌شناسانه از پیاده‌روی اربعین و آیین جاماندگان*. ۱۳۹۶. تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران. ۶۹-۱۳.
- شراهی، اسماعیل (۱۳۹۷). *ارائه چارچوبی برای آینده‌نگری پدیده اربعین مبتنی بر رویکرد واقع‌گرایی انتقادی*. پایان‌نامه دکترا. دانشگاه تهران.
- غربسان، مرتضی (۱۳۹۶). راهپیمایی اربعین: ظرفیت‌ها و آسیب‌ها. *میلغان*، شماره ۲۲۰. مهر و آبان. ۱۲-۴.
- غلامی، علی (۱۳۹۴). مراسم آیینی اربعین حسینی ۱۴۳۶: تلاش برای بازخوانی. *مدنیت، عقلانیت، معنویت در بستر اربعین*. به کوشش مسعود معینی‌پور. تهران: سوره مهر. ۹۷-۱۳۶.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۱). *تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی*. تهران: نی.
- مظاهری، محسن حسام (۱۳۹۷). اربعین ایرانی: رشد تصاعدی آمار ایرانی‌ها در پیاده‌روی اربعین: دلایل و پیامدها. *پیاده‌روی اربعین: تاملات جامعه‌شناختی*. به کوشش محسن حسام مظاهری. تهران: آرما. ۲۴۰-۱۹۹.
- میرزازاده، فرامرز (۱۳۹۷). پیامدهای سیاسی آیین پیاده‌روی اربعین. *فصلنامه شیعه‌شناسی*. ۱۶: ۲. ۵۱-۷۶.
- نجاتی، محمدسعید (۱۳۹۶). آسیب‌شناسی میدانی مراسم پیاده‌روی اربعین حسینی: از زاویه فرهنگ زیارت در اسلام. *فصلنامه زیارت*. شماره ۳۱. ۱۶۷-۱۸۵.
- نصراوی، محمد (۱۳۹۹). *امید در آستانگی: واکاوی انسان‌شناختی سه زیارت سانتیاگو د کامپوستلا، حج و اربعین*. با مقدمه گرگری کلیز و بابک رحیمی. تهران: نگاه معاصر.
- هاشمی مقدم، امیر (۱۳۸۹). راهنمای عملی بحث گروهی متمرکز. در سعیدی احمد، هاشمی مقدم، امیر و میرزایی، حسین. *روش‌های کمی و کیفی تحقیق در علوم اجتماعی*. تهران: جهاد دانشگاهی و جامعه‌شناسان.

Frey, N. L. (1998). *Pilgrim stories: On and off the road to Santiago*. University of California Press.

Greenwood, D.J (1977). Culture by the pound: An anthropological perspective on tourism as cultural commodification, In Smith, V (ed) *Hosts and Guests: The anthropology of tourism*. Pennsylvania, PA: University of Pennsylvania Press. 129-138.

Hajian, M. and Mohaghegh, Sh. (2023). Factors Influencing the Health of Participants in Religious Mass Gathering Ceremonies in Iraq: A Systematic Review. *Trauma Monthly*. 28(1): 694-714

Hashemi Moghaddam, A. (2019). Anti-tourism against the commodification of culture: Varf Chal (pour snow in pit)/ Zan Shahi (Kingdom of Women) ceremonies in the North of Iran. Hassan, A. and Sharma, A. *Tourism Events in Asia*. Routledge. 148-162.

Hashemi Moghaddam, A. (2021), *Tourism problems between Iraq and Iran; From an Iranian point of view*, Al-Bayan Center for Planning nad Studies, Baghdad.

Nikjoo, A.; Sharifi-Tehrani, M.; Karoubi, M. and Siyamiyan, A. (2020), From Attachment to a Sacred Figure to Loyalty to a Sacred Route: The Walking Pilgrimage of Arbaeen. *Religions*, 11:145. <https://dx.doi.org/10.3390/rel11030145>.

Nikjoo, A.; Razavizadeh, N. & Di Giovine, M. A. (2021) What draws Shia Muslims to an insecure pilgrimage? The Iranian journey to Arbaeen, Iraq during the presence of ISIS. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 19:5, 606-627, DOI: 10.1080/14766825.2020.1797062

Urry, J. (1990). *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage Publications.